

Synen på kropp och hälsa vid 1700-talets mitt

Nedslag i *Hushålls- och Konst-cabinet* och *Kloka och Husaktiga Gumman*.

Slutuppgift moment 4 historia B distans Uppsala universitet VT 2018: En tidigmodern källa och hur den skulle kunna användas i en historisk undersökning.

Boktryckaren och författaren Lars Salvius har beskrivits som en föregångsman inom folkbildning och populärvetenskap (Santesson, Tvärsnitt 1/87). Han har en central roll inom svensk bokhistoria och tidningsutgivning och gav bland annat ut Carl von Linnés och Vetenskapsakademiens skrifter.

Under två år, 1758 och 1759, gav hans förlag ut en veckotidskrift med namnet *Hushålls- och Konst-cabinet*. Den första årgången har Georg Fredrik Bruno som utgivare (redaktör skulle vi nog säga i dag), den andra Salvius själv. Inbundna årgångar finns tillgängliga på bibliotek. År 1762 gav Bruno ut en bok med delvis liknande innehåll på Salvius förlag, *Den kloka och husaktiga gumman*. Den finns också tillgänglig som elektronisk resurs.

Tidskriften och boken anknyter till en mycket gammal tradition av så kallade hushållsböcker eller oeconomier. Ekonomi syftar i det här fallet inte på marknad eller pengar utan handlar om livet i och runt huset (oikos) och dess invånare. Utgångspunkten är bruket av en lantegendom.

Ett svenskt exempel från 1730-talet är *En Fulständig Svensk Hus-Hålds-Bok* av prästen Reinerus Reineri Broocman, som gavs ut på nytt 2016 tillsammans med artiklar av åtta nutida forskare (red. Håkan Tunón). Bland andra Bo Eriksson och Linnea Bring Larsson skriver om genrens utveckling från dess antika rötter via exempel som den tyska husfaderslitteraturen fram till de svenska böckerna. En av de första var Per Brahes *Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk*, publicerad på 1580-talet. Utgivningen ökade fram till slutet av 1600-talet för att sedan ebba ut under det följande seklet. Böckerna hänvisar ofta till ålderdomliga verk, men samlar också in och sammanställer aktuell information för en bred publik. Forskarna har bland annat intresserat sig för innehållets brytning mellan gammalt och nytt under en tid då feodalsamhället och de agrara livsformerna gav vika för stadsliv och framväxande industrisamhälle.

I företalet till första årgången av *Hushålls- och Konst-cabinet* skriver Bruno att han vill tjäna sina landsmän ”med en weckoskrift, hwarutinnan jag är sinnad at meddela det förnämsta, som kan lända til ljus och kunskap i den private hushållningen” (del 1, s. 2-8). Han ”skrifwer för det Allmänna och mera för begynnare, än de förfarna” och vänder sig till läsare av båda könen, högre och lägre. Målet är att förmedla det ädlaste och bästa ur ny och gammal kunskap från ”åtskilliga Wittra Mäns Skrifter, så wäl utländska, som inländska, utom hwad jag sjelf ibland kunnat utröna”. I listan på källor (”auctorer”) finns bland andra von Hohbergs *Georgica Curiosa* från 1682, den tyska husfaderslitteraturens mest kända verk, men också ett antal svenska, som Lars Linds *Svenska Läkare-Bok*, Magnus Mentzers *Bihang till Swänska Åkermannen* och Erik Salanders *Gårdsfogde-Instruktion*.

Bruno bjuder också in tidskriftens läsare att medverka:

”... min hörsamma anhållan, det behagade en och hwar Gunstbenägit nyttja detta tillfället och till förläggaren herr Directeuren SALVIUS, insända sina försökta Rön, då deras namn, om så behagas skola med all heder ihogkommas.”

I företalet till andra årgången uppmuntrar nye utgivaren Lars Salvius särskilt ”våra egna förfarna hushållare, at benägit meddela sina Rön i hwad Hushålls del det ock hälst wara kunde”. Han berömmar de bidrag som skickats in under fjolåret, ”som werkeligen hedrar denna Samling och ökar dess värde, i synnerhet hwad en och annan af det Hederswärda Fruntimret behagat insända”. För att snabbt kunna införa bidrag har han valt att inte binda sig vid någon särskild ordning i publiceringen (del 2, s. 2f).

För läsaren är det en liten nackdel: det brokiga materialet saknar uppdelning i kapitel eller teman och sträcker sig från recept på mat och dryck, huskurer, örtmedicin och djurskötsel till olika hushålls- och hantverkstips. En del texter växer också ut till små berättelser som i sig ger intressanta tidsbilder. I slutet av varje årgång finns dock ett utförligt register med många sökord. Kanske kan man tänka sig både tidningen och boken (som har liknande sökregister) som en sorts 1700-tals-Google för hemmalivet: en snabb sökväg för sjukdiagnos, botemedel, fixartips eller recept på mat och dryck.

Den kloka och busaktiga gumman gavs ut tre år efter att tidskriften upphört och nytrycktes flera gånger under 1700- och 1800-talet. Den innehåller framför allt huskurer och inleds med en sida riktad till läsaren. Bruno berättar att han ”ifran barndomen sjelf af egen förfarenhet försökt de Hus-Curer och Hushålls-Maximer som här finnas samlade/dels ock inhämtat en stor del af andra Trovärdiga Personer/.../samt funnit åtskilliga af förfarna Medicis förskrefna” (s. 2).

Som kulturhistoriskt källmaterial ger texterna en uppfattning om tidens livsstil och värderingar. Materialet skulle kunna kompletteras med andra samtida källor om exempelvis folktro och medicin eller dagböcker. Man kan också tänka sig en jämförande studie med äldre hushållsböcker. En tänkbar frågeställning är hur tiden såg på sjukdom och hälsa för människor (och djur). Hur tror man sig kunna påverka kroppens tillstånd, vilka är hoten och botemedlen? En specifik ingång skulle kunna vara alkohol och tobak som behandlas i många texter, ur både positiva och negativa synvinklar.

Ett flera sidor långt inlägg i *Kloka och busaktiga gumman* (”Nödige och nyttige Anmärkingar och allmänna Reglor, till Helsans förwaring”, s. 240-44) tar ett brett grepp på hälsa och sundhet och ger en grund för att förstå tidens kroppssyn. Den gamla läran om kroppsvätskorna är fortfarande en grundförutsättning:

Det viktigaste för att uppnå ett långt liv är att leva ordentligt i mat och dryck, i älskog, bastubad, åderlåtning, sömn, arbete och bekymmer. Nitton livsregler listas, flera handlar om ätande och matsmältning. Magen liknas vid en gryta och levern där under vid en eld, som håller den varm. Man kan också ”spatsera” och ”möda” kroppen för att hålla magen varm. Måttlighet vid ätande rekommenderas, liksom renlighet.

Häftiga sinnesrörelser som stor vrede, svår och långsam sorg likaväl som hastig glädje bör undvikas eftersom de ”förtorrka kroppen och föra en på sistone i sjelfva döden”. Att borsta eller kamma håret är inte bara bra för prydnad, utan ”fast mera, at hjernans öfverflödiga wätskor

därigenom, medelst swett-hålens öfning, må försvinna”. Fylleri och starka drycker gör en lat och sömnig och orsakar mycket skada, särskilt för dem som har en svag hjärna. Sömn är bra, men inte för mycket: ”ty däraf uttorrkas kroppen, upfylles med phlegmatisk wätska och köld, besynnerligen hos dem som hafva en fet kropp och fyllig lekamen”. Att för länge hålla sitt vatten eller sitt ”orena wäder” är också skadligt.

En stor del av tidskriftens material utgörs av recept, men även de texterna handlar ofta om hur mat eller dryck påverkar kroppen. Functional food, skulle vi säga i dag. Olika alkoholdrycker och tobak är ofta diskuterade, både hur de tillreds och vilken effekt de har.

Brännvin anses ha många goda utvärtes kvaliteter, men kan också blandas med hackade törnrosor och vin till en styrke-dryck för ”afmattade och kraftlöse” (del 2, s. 218). Upphettat, blandat med saffran och nejlikor är det nyttigt för sjuka eftersom det värmer blodet, stärker lemmar och befordrar matlust. Däremot är det otjänligt för gravida och ”Personer, som äro af en hetsig natur och hastig complexion, snarstickne eller hastige til wrede”. Mage-Aquavit (brännvin blandat med ett antal örter) är en synnerlig medicin, till exemper för ”Colique och Moderkrämpor” (del 1, s. 102).

Brean, en maltdryck som blandades med brännvin, anses nyttigare för små barn än bröstmjölk. Barnen blir ”friske och sunde, tappre och driftige, ja, dubbelt större och starkare, än de, som wid bröstet äro upammade”. (del 2 s 195) Mjöd anses hälsosamt för ”fjördedags Fråssa, för Swindel, för fallande Sot och för Slag, driver urin och Sten, fördelar all seg slem” (del 1, s. 335).

Överdrivet bruk av alkohol anses farligt, men kan kureras. Texten ”At få en Stark Win-Drinkare, at aldeles öfvergifwa Win, utan sin skada” beskriver en kur som består i att lägga tre eller fyra levande ålar i en kanna vin, låta dem dö och sedan sila vinet som ska serveras drinkaren ovetandes: ”så stannar begärelsen til win aldeles af” (del 2, s. 322).

Tobak beskrivs ha många hälsosamma effekter för utvärtes bruk. Även rökningen av bladen anses bra för huden och kan ”draga bårt öfverflödig slem och wätska ifrån hufwudet, magan och lungorna, när det rätteligen brukas”. Men missbruk är skadligt och kan förorsaka svåra ”slag-flusser och convulsioner, samt aldeles förswaga minnet och uttorka hjärnan” (del 1, s. 366).

Trolldom och magi återkommer i ett antal inslag, även en upplysningsman som Salvius tar uppenbarligen ämnet på allvar. Tandvärk botas genom att klyva ett pilträ, skära ut en lång sticka och peta i den onda tanden tills den blöder. Därefter sätter man tillbaks den i trädet, binder om och smörjer med ympvax. ”Så snart hon börjar ruttna, är värken bårta och kommer aldrig åter” (del 1 s. 216). Råttor kan fördrivas genom att dra huden av ett rått huvud och lägga det där djuren finns, ”så löpa de alla flux därifrån, lika som wore de förtrollade” (del 1, s. 135). Ett annat sätt är att gräva upp rot av fläder på Nicasii-dag (14 december, enligt den äldre kalendern) om morgonen klockan två och lägga dem i ladan eller andra hus, ”så skal Råttor icke trifwas” (del 2, s. 322).

Att kasta ett linnetyg med en jungfrus menstruationsblod, eller ett lakan där en förlossning skett, får vådeld att falna (del 1 s 119) och den som vill hindra fisk att vandra ut ur en vik eller damm kan strö ut sand från en grav vid öppningen (del 1 s 230). Texten ”Emot Trollkonor och Häxor, som beröfwa kreaturen dess Mjök” beskriver hur magisk mjölkstöld kan stoppas genom att placera mjölkblandningar i kakelugnspipor eller slå ut dem i hemlighuset (del 2, s. 360).

Bland de många huskurerna kan nämnas de som står under "Läkedomar af Dufwor". Duvköttet anses bra att förtära för dem som plågas av gikt, är svaga och kraftlösa efter sjukdom. En nyslaktad duva som läggs varm på ett ormbett kan dra ut gift. Lagd på huvudet sägs den förtaga raseri och vanvett och duvträck utblandat i ett elixir kan fördriva kolik (del 1, s. 302). Många av dekokterna som beskrivs i boken syftar till att fördriva tillstånd som melankoli och mjältsjuka.

En brist i materialet är att tidskriftsutgivarna sällan hållit löftet att meddela namn på sina sagesmän och källor till enskilda texter framgår oftast inte. Därför kan det vara svårt att veta vad som är nytt och inrapporterat av allmänheten och vad som är återberättat från äldre författare. Sammantaget förmedlar innehållet i tidskriften och boken ändå en intressant bild av vad som ansågs vara praktisk och användbar kunskap för människor i mitten av 1700-talet. Det exemplar av *Hushålls- och Konst-cabinet* som jag själv läst har gått i arv i min släkt och visar tydliga tecken på flitigt bruk.

Mats Hellmark

Källförteckning:

Hushålls- och Konst-cabinet., Stockholm, 1758-1759. Tidskrift utgiven på Lars Salvii kostnad. Del 1 (1758) utgiven av Georg Fredrik Bruno, del 2 (1759) av Lars Salvius. Ekonomiskt innehåll. Inbundna årgångar finns att tillgå på exempelvis Uppsala universitetsbibliotek.

Bruno, Georg Fredrik, *Den kloka och busaktiga gumman, hwilken, igenom egen och andras förfarenhet, upptäcker hwarjehanda nyttiga och nödiga bus-curer, så wäl för människor som kreatur, jämte hwad eljest nödvändigt och nyttigt pröfwat at weta, uti et hushåll, så i städerna, som på landet.* =Anon.= Stockholm, trycket på direct. Lars Salvii kåstnad, 1762., Stockholm, 1762
Elektronisk resurs: <http://runeberg.org/klokagumma/>

Broocman, Reinerus, *En fulständig svensk bus-hålds-bok: en handbok i gårds- och hushållsskötsel i wid mening från 1700-talets första hälft samt Broocmans värld och hushållsbok bebyst i åtta artiklar av nutida forskare*, Kungl. Skogs- och lantbruksakademien, [Stockholm], 2016[1736]